

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.176>

УДК 93(477)+929

Віталій ЯРЕМЧУК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії ім. М. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)

vitaliiaremchuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

УКРАЇНА У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРІЇ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ (до 2021 р.)

Мета — показати формування образу історії України у російському шкільному підручкотворенні періоду президентства В. Путіна (до 2021 р.). **Методологія** базована на методах історіографічного аналізу й синтезу. **Наукова новизна.** Вперше системно висвітлено питання про чинники складання образу історії України у сучасному російському шкільному наративі, проаналізовано трансформацію його змісту в останні роки (період російсько-української війни в її гібридній фазі). Обґрунтовано, що вирішальним чинником російського підручкотворення в «українському питанні» була і залишається траєкторія політичного курсу Кремля і відповідної йому антиукраїнської історичної політики. **Основні результати.** Розгляд «українських» тем у російському підручкотворенні підпорядковано логіці державно-імперського наративу російської історії. Відповідно, по-перше, до XV ст. українців та окремої української історії для авторів шкільних підручників не існувало. По-друге, на сторінках шкільних текстів учнів переконують у тому, що значні сегменти російської історії відбувалися на теренах сучасної України, тим самим змушуючи їх вірити, що сучасна Росія має на них історичне право. По-третє, хоча у шкільних текстах, виданих до 2021 р., українці визнаються за окремий етнос, однак їх перебування на мапі минулого фрагментарне і значною мірою спотворене.

Ключові слова: сучасна Україна, путінська Росія, історія України, шкільна історія, шкільний історичний наратив, підручкотворення, історична політика.

Цитування: Яремчук В. Україна у шкільній історії путінської Росії (до 2021 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 176—196. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.176>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Шкільна історія в путінській Росії стала одним із знарядь ідеологічної індоктринації майбутніх громадян країни. Зокрема це стосується й виховання з її допомогою ставлення до України як до частини російського етнічного та політичного простору, як до традиційної російської сфери впливу. Тож важливо простежити обставини, причини, методи впровадження викривленого образу України через російську шкільну історичну освіту. Дослідженню зазначених питань присвячено цю розвідку.

Спочатку варто з'ясувати чинники формування російської шкільної інтерпретації минулого України. Далі стисло охарактеризуємо складання образу історії України в російській шкільній дидактиці до 2013 р. включно — тобто до початку відкритої російсько-української конфронтації. Після цього зосередимося на аналізі «українського» кейсу в масиві літератури для школи, виданої впродовж 2014—2021 рр. — часу, коли тривала й підійшла до завершення гібридна фаза російсько-української війни, а незабаром почалася відкрита і широкомасштабна збройна агресія Росії проти України, що зумовило відповідні зміни у політичній кон'юктурі та шкільному підручникотворенні Росії. Вибір верхньої межі дослідження зумовлений також тим, що доступ до російських шкільних підручників з історії, виданих у 2022 р., наразі для нас неможливий. Проте у завершальній частині статті не тільки підіб'ємо підсумки, а й висловимо міркування щодо найновіших тенденцій російської шкільної історії, які базовані не на опрацюванні шкільних текстів *de visu*, а на інших джерелах, зокрема й на доступних із сайтів російських урядових установ нормативних актах, які стосуються викладання історії у середній школі РФ.

Докладні відомості про організацію шкільної історії та зображення історії України в історичній дидактиці Росії в період до 2013 р. подано в праці Г. Касьянова, О. Толочка, В. Смоля [1, С. 29—64]. В новій публікації Г. Касьянова розглянуто процес одержавлення шкільної історії в РФ (реалізації ідеї «єдиного підручника») та відтворено історію підготовки узгодженого українсько-російського бачення підруничкової історії в 2000-ті — на початку 2010-х рр. (проте немає аналізу власне шкільних текстів, а на період після 2013 р. відведено пів сторінки) [2]. У студії О. Карпенко ретельно проаналізовано представлення російських дореволюційних та радянських імперських практик на Північному Кавказі й на Закавказзі у радянських та російських підручниках історії. Авторка приходить до слушного заключення, що у сучасній шкільній історії РФ (аналізуються тексти, видані до 2011 р.) утверджено позитивний образ «Російської багатонаціональної держави» у формах Російської імперії та СРСР, при цьому критична радянська теза про дореволюційну «тюрму народів» фактично переглянута [3, С. 155—166]. У розвідці швейцарської дослідниці К. Амашер висвітлено процес поступового переходу від відносного плюралізму шкільних інтерпретації імперської проблематики до утвердження в 2010-х рр. такого нарративу, який уникає гострих суджень про імперські практики дореволюційної Росії та СРСР, а самі ці утворення розглянуто як етапи історії «єдиної багатоетнічної Російської держави»; в цій же праці зустрічає-

мо кілька згадок про підручникові трактування й української історії [4]. С. Батуріна в свій час підготувала ґрунтовні викладення про представлення України у навчальній літературі Росії періоду до 2007 р. (у шкільних та вишівських підручниках) [5] і у 2009—2015 рр. (у шкільних підручниках) [6]. В одній із названих її публікацій (2016 р.) звернено увагу на перші трансформації у російському підручникотворенні, пов'язані з реалізацією кремлівських планів щодо цілковитої ідейної уніфікації шкільної історії та початком гібридної війни Росії проти України 2014 р. Отже, стосовно найбільш драматичного з погляду українсько-російських взаємин періоду, який розпочався 2014 р. і триває донині, на сьогодні не здійснено докладного аналізу того, яким чином шкільна історична дидактика РФ відреагувала на відповідні глобальні зміни.

Зазначене, своєю чергою, окреслило характер джерельної бази цієї статті. Її основу складає навчальна література з історії для середньої школи у Росії (підручники, посібники для вчителів). З огляду на стан історіографії проблеми, авторську увагу зосереджено, передусім, на працях, виданих упродовж 2014—2021 рр.

Підготовка шкільних підручників в будь-якій системі освіти залежить від різних обставин, а їхні автори керуються цілою сукупністю мотивацій, які в кожному окремому випадку індивідуальні. Передусім, написання шкільних підручників — це інтелектуальний процес, а будь-який шкільний текст є інтелектуальним продуктом, рівень якого визначається авторськими професійними прикметами та загальним рівнем академічної історіографії з певної проблематики, зокрема в зазначеному випадку з історичної україністики.

Автори шкільних підручників у РФ — це переважно вчені-історики з провідних російських академічних установ і вишів, отже від їхніх текстів можна очікувати концептуальних підходів, які поширені у російській академічній науці. Проте серед них не бачимо істориків, які досліджують українську проблематику, за винятком фахівця з української середньовічної історії І. Данилевського та дослідника Гетьманщини К. Кочегарова (їхні праці будемо згадувати нижче). Не маємо й не можемо мати інформації стосовно того, якою мірою автори російських шкільних підручників з історії спираються на сучасну історичну україністику, бодай на її переважно тенденційний щодо свого об'єкту «російський» сегмент — адже у шкільних текстах за визначенням майже відсутні бібліографічні покликання. Проте якщо припускати, що вона все ж береться до уваги, то, скоріше за все, дуже обмежено, з огляду, як покажемо нижче, на спорадичність і поверховість/слабкий рівень підруничкового висвітлення українського минулого.

В середній школі РФ про українське минуле згадують майже винятково у розрізі дисципліни «Історія Росії», а не «Загальна історія» — як з погляду наукової і політичної коректності мало би бути, особливо для періоду після 1991 р.¹

¹ Утім зрідка українці «виринають» у шкільних підручниках із загальної історії, коли йдеться про зовнішню політику Російської імперії, СРСР чи РФ (наприклад, про поділи Речі Посполитої чи утворення СНД), а також про держави, до складу яких входили українські терени (приміром, ранньомодерну Річ Посполиту).

Цим самим російських школярів фактично привчають: Україна — це, так би мовити, «наша історія», елемент російського нарративу, а не відокремлена, «інша», «чужа». Після експерименту (розпочатого 1993 р.) із запровадженням концентричної системи навчання 2015 р. відновлено традиційну «лінійну» модель (тобто матеріал викладається в хронологічній послідовності від найдавніших до нинішніх часів), «Історія Росії» вивчається з 6 до 11 класу [6, С. 469].

Загальновідомо, що минуле (зокрема й відображене у шкільній історії) в умовах авторитарних режимів розглядається, в першу чергу, з погляду можливостей його політичної інструменталізації. В. Путін «взявся за історію» фактично відразу після свого запаморочливого «в'їзду в Кремль». За спостереженнями І. Курілли, головними засобами утвердження нової офіційної інтерпретації історії стало встановлення контролю над змістом телевізійних програм, шкільних підручників і меморіального простору [7, С. 14].

Вже з початку президентства В. Путіна провідна мета його історичної політики була очевидною — виправдати аргументами з минулого встановлення власного авторитарного режиму. Тож путінська історична інженерія зосередилася на апологізації історії Російської держави, її деспотично-авторитарних та імперських рис. При цьому імперські асиміляційні практики щодо неросійських етносів старанно приховуються. Це робиться за допомогою пропагандистської риторики про дружній/патерналістський характер політики Росії в минулому і сьогодні щодо неросіян (наприклад, проведення акцій під гаслом «Росія — наш спільний дім»), а не власне репресивний/нівеляційний, якою вона майже завжди була. «Назовні» ж історична політика Кремля спрямована на надання історичної легітимності його імперським реваншистським проектам і спирається передусім на ідеологію «російського світу» («русского мира»).

Існує чимало доказів того, що упродовж президентства В. Путіна на роль головної рольової моделі його політичного курсу обрано Радянський Союз. Для дослідників сучасної «кремлівської рати» цілком зрозуміла й сама природа її сентименту до СРСР як до країни взірцевої автократії, й до СРСР як модифікації Російської імперії, а також до Й. Сталіна як до найбільш переконливого пропонента більшовицького імперіалізму, «переможця» у «Великій Вітчизняній війні», яка розглядається і населенням РФ, і людьми влади як ключовий аргумент в обґрунтуванні «величчя Росії». Ймовірно, що Й. Сталін постає для Кремля прикладом для наслідування й з погляду «українського» кейсу, адже десятиліттями знущався з українців, «на відміну» від В. Леніна, який, на думку В. Путіна, штучно «створив» для них державу, чи М. Хрущова, котрий «подарував» їй «російський» Крим «як мішок картоплі».

Незалежна Україна стала в путінській РФ ледь не головним об'єктом імперських марень Кремля та його підданих. Для більшої частини мешканців Росії українців як самодостатнього етносу/нації ніколи не існувало, тож їх і зараз немає, і не може бути в майбутньому. В масовій свідомості українці — це «зіпсовані іноземними впливами» росіяни. Такі уявлення, які мають ще дорадянське походження, в останні десятиліття по-новому активовані кремлівською про-

пагандою та особисто російським президентом. Роль тригерів, які прискорили перетворення України на жупел путінської пропаганди й історичної політики, відіграли українські революції 2004 і 2013—2014 рр., адже спричинили вихід нашої країни з орбіти російського впливу та започаткували небезпечні для стійкості путінського режиму демократичні прозахідні реформи.

З часів президентства В. Ющенка кремлівська пропаганда несамовито заперечує право українців на власне бачення свого минулого. Водночас, починаючи з антиукраїнського спічу В. Путіна на Бухарестському саміті НАТО (квітень 2008 р.) і закінчуючи його нікчемною за набором «історичних аргументів» промовою 21 лютого 2022 р., проголошеною напередодні російського вторгнення в Україну, доведено до абсурду російський, сповнений імперської пихи, погляд на українське минуле. Як показала сучасна трагічна дійсність, інсинуації російського президента з історичних питань нафантазовані ним не з невинною «просвітницькою» метою, а мають цинічний «прикладний» сенс: вони стали запрошенням до знищення Української держави й української політичної нації. Серед, як виявилось, найбільш небезпечних своїм утилітарним потенціалом — путінське заклинання про «один народ», «підступно» розділений «українськими націоналістами/неонацистами» та теза очільника Кремля про те, що територія сучасної України «штучно сконструйована» більшовиками і насправді має у своєму складі «подаровані» ними суто російські компоненти (південь і схід — так звана «Новоросія»); при цьому ця категорія дорадянського імперського походження поширена ним і на Донбас та Слобожанщину, які в імперії Романових таким чином не називалися й не уявлялися).

Про те, що офіційна історична політика перетворилася на визначальний чинник російської шкільної історії, прямо свідчить зміст нормативних актів, які вважаються в РФ змістовою підставою історичної освіти, і якими є державні стандарти та програми навчальних дисциплін. Такі документи в тих країнах, де вони існують, за визначенням виражають певний консенсус між державою, вчительською й науковою спільнотою в баченні того, яким завданням має служити шкільна історія. В умовах поступового сповзання РФ в режим автократії В. Путіна, з посиленням контролю влади над історичними питаннями (зокрема й над системою шкільної історичної освіти) вони стали об'єктом повного «привласнення» з боку влади.

Вище вже йшлося про інтерес, який виявляв В. Путін до шкільної історії з перших років свого президентства. Спочатку жагуче бажання поставити її на «державну службу» ретельно приховувалося за евфемізмами, наприклад, про необхідність подолання «розбалансованості» шкільної історичної освіти. Проте з 2012 р., коли В. Путін став президентом РФ утретє, про «створення єдиного підручника історії» (так це описувалося в російських медіа й у висловлюваннях російського президента) заговорили відкрито. Переламним у зазначеному сенсі варто вважати 2013 р. Цьому «посприяли» особисті «заклики», «рекомендації» і «доручення» В. Путіна, виголошені ним того року на кількох публічних майданчиках, в яких фактично йшлося про потребу

розробити ідеологічний канон історичної освіти у школі [3, С. 151—152; 6, С. 469—470; 8, С. 266].

Тож 2017 р., після тривалої підготовки, під егідою створеного під контролем Кремля 2012 р. Російського історичного товариства було затверджено «Концепцію нового навчально-методичного комплексу з вітчизняної історії» і так званий «Історико-культурний стандарт» [8, С. 266; 9]. З того часу написання шкільних підручників здійснюється на основі положень, зафіксованих у цих документах (між якими майже не було відмінностей). Ці циркуляри стали (як, не криючись, висловився один російський автор) «практичним утіленням моделі шкільної історичної освіти, яку запропонував президент РФ у 2013 р.» [8, С. 266]. Отже, за формальної відсутності в буквальному сенсі «єдиного підручника історії» історична освіта з того часу значною мірою уніфікована. У 2020 р. підготовлено «вдосконалену», порівняно з попередньою (2017 р.), «Концепцію викладання навчального курсу “Історія Росії”» включно з оновленим «Історико-культурним стандартом», котрий уже й формально став інтегральною частиною «Концепції...» [8, С. 266; 10]. В ній, зокрема, містяться положення про «державний переворот 2014 р. на Україні», «возз'єднання Криму з Росією» і «гуманітарну підтримку ДНР і ЛНР» [9, С. 77—78, 82]. Важливим кроком у процесі підпорядкування історичної освіти офіційній ідеологічній лінії стало також створення в липні 2021 р. Міжвідомчої комісії з історичної просвіти (рос. «Межведомственной комиссии по историческому просвещению») на чолі з відомим ідеологом путінського режиму, особистим помічником (із 2020 р.) російського президента В. Медінським [10].

Отже, бачимо, що впродовж путінського правління шкільна історія в РФ дедалі більше занурювалася у простір актуальної історичної політики, а інші чинники втрачали самостійне значення. Нижче зупинимося на змісті російського історичного нарративу в аспекті української історії, яким він постає у шкільних текстах, що, як спробуємо показати, предметно доводить слушність зазначеної у попередньому реченні тези.

Варто спочатку вказати, що до 2014 р. українські сюжети в нормативних документах — російських державних стандартах та програмах установ середньої освіти — майже не зустрічалися. Дещо більше вони наявні у підручниках і посібниках. Наприклад, за підрахунками С. Батуріної, відповідні теми простежуються у 80 % з проаналізованих нею шкільних та вишівських навчальних видань з історії Росії, опублікованих до 2007 р. [5, С. 316]. Загальна оцінка таких «українських» вкраплень у дидактичній літературі періоду 1990-х — початку 2010-х рр. зводиться до констатації їх нечисленності і принагідної присутності в контексті магістральних проблем російської історії. Автори тогочасних підручників помітно залежні від дореволюційних імперських та радянських історіографічних стереотипів і спотворень, які, своєю чергою, не зазнали ґрунтовної ревізії ані в російській академічній науці, ані, тим паче, в контексті антиукраїнської офіційної історичної політики Кремля. Наприклад, територію сучасної України в часи античності і середньовіччя розглянуто як складник «русской

истории», поширеними на сторінках шкільних підручників були теми єдиної «русской» (рідше — «древнерусской») «народности» часів «Древнерусского государства»/«Древней Руси» та «русскости» князівств періоду роздробленості, зокрема й Південно-Західної Русі XII—XIV ст. З радянських часів пролонговані тези про утворення українського етносу («украинской народности») тільки у XV ст., про «входження»/«приєднання»/«возз'єднання» України з Росією 1654 р. як бажане і прийнятне для України, без акцентування колоніальних аспектів, про антимосковську політику майже всіх українських гетьманів (окрім Б. Хмельницького та І. Самойловича), насамперед І. Мазепи, як «зрадництво», не підтримане «широкими народними масами», котрі залишалися «вірними» союзу з Росією. Український національний рух у Російській імперії зазвичай не зауважувався, натомість розповсюдженими були положення про «штучність» та слабкість українських державних утворень 1917—1921 рр. Типовим було заперечення будь-яких особливостей Великого голоду початку 1930-х рр. в радянській Україні [5, С. 316—325; 6, С. 471—475].

Як переконливо показала у своїх публікаціях С. Батуріна, попри переважно однакове трактування згаданих вище проблем, повної одностайності в питаннях про історію України все ж не було. На нашу думку, наявністю елементів академічного знання щодо українських сюжетів особливо відрізняються підручники авторства І. Данилевського та І. Андреева [11, 12]. Наприклад, розповідаючи про грецькі поліси в Північному Причорномор'ї, автори не забувають спеціально наголосити про їхній фактично слабкий зв'язок з історією Росії, говорячи, що «залишки деяких колоній знаходяться на території Росії», і називаючи серед таких лише Танаїс і Фанагорію [11, С. 18—19]. Як «справжню трагедію для українського народу» оцінено Андрусівську угоду 1667 р. [12, С. 95]. У підручнику для 7-го класу нічого не знайдемо про «зрадництво» українських гетьманів, зокрема й І. Мазепи. Загалом у працях І. Данилевського та І. Андреева подано радше нетиповий для російської шкільної літератури культурно-антропологічний, а не героїчно-пафосний образ історії Росії. Проте і в їхніх текстах знаходимо стандартні для російського підручкового нарративу твердження, як наприклад, що у Великому князівстві Литовському (цитуюмо мовою оригіналу) «большинство населения разговаривало на русском языке» [11, С. 85], чи що в XII—XV ст. «начинает формироваться единая общерусская культура» [11, С. 126]. Втім не випадково, що підручники названих авторів після 2013 р. більше не перевидавалися (останні їх 5-ті видання вийшли 2012 р. — для 6-го, 2013 р. — для 7-го класів).

Аналіз шкільної історичної літератури сучасного періоду (2014—2021 рр.) показує, що усталені раніше її загальні прикмети в аспекті «українського» кейсу не змінилися. Йдеться і про деякі елементи академічного знання. Зокрема, окремі автори вельми нейтрально описують діяльність гетьмана І. Мазепи [13, С. 189—190; 14, С. 50]. Без наведення якихось негативних оціночних суджень згадується битва під Конотопом 1659 р., в якій «гетьман Виговський розгромив московське військо» [15, С. 72]. Автори деяких шкільних підручників

адекватно характеризують політичний статус Гетьманщини у складі Росії, говорячи або про її «широку автономію» [16, С. 250], або про «нове козацьке державне утворення — Військо Запорозьке» [15, С. 73], або ж називаючи козацьку політію «автономною Українською державою» [13, С. 134].

Проте загалом у сучасній шкільній літературі простежується посилення десуб'єктивізації України як історичної категорії. Особливо це помітно у циклі підручників, випущених 2021 р., головним редактором яких вказано згаданого вже В. Мединського (всього за редакцією цього діяча в тому ж році випущено 11 шкільних підручників із загальної історії та історії Росії). Зазначене виявилось в кількох моментах.

Передусім варто підкреслити, що значний масив української історії, пов'язаний з історичними явищами, які або відбувалися у минулому на території сучасної України (тобто належать до «територіальної» історії України), або ж були частиною історії українського етносу (тобто їх можна розглядати як компоненти «етнонаціональної» історії України), беззастережно розглянуто як складники «истории России»/«истории нашей страны». Зокрема, в такий спосіб привласнено історію кочових спільностей (кіммерійців, скіфів, сарматів) і грецьких міст-держав Північного Причорномор'я. Зазначені теми з відповідними трактуваннями бачимо у текстах, де описано «початкові періоди історії Росії» [17, С. 9—10; 18, С. 19; 19, С. 14—19].

Історію всіх руських князівств високого і пізнього середньовіччя, включно з Галицько-Волинським, та білоруських й українських земель Великого князівства Литовського подано як історію Росії. Для всіх східних слов'ян аж до XV ст. застосовано російськоцентричну етнічну термінологію: попри відчутну вже в середні віки етнічну диференціацію, населення східнослов'янського простору безліч разів названо «русскими»/«русскими людьми»/«русским народом», і жодного разу не використано більш коректний етнічний словник. В одному з останніх підручників послідовність викладу матеріалу про головні князівства після «розпаду держави Русь» є вельми промовистою: «§ 12. Галицко-Волинское княжество; § 13. Владимиро-Суздальское княжество; § 14. Господин Великий Новгород» [19, С. 102—123]. В цьому ж підручнику повторено імперативи ще імперської дореволюційної історіографії про «русский» характер ВКЛ (цитуюмо мовою оригіналу): «Большую его часть составляли западнорусские земли и православное западнорусское население [...]. Летописание в Великом княжестве Литовском велось на русском языке» [19, С. 184].

В іншому підручнику Слобожанщину окреслено як «земли на юго-западе России», де російська влада надавала прихисток («государево жалованье, хлеб и земли») запорозьким козакам, котрі, мовляв, рятувалися втечею від репресій «польської влади» після поразок повстань 1630-х рр. [16, С. 248]. При цьому в розглянутих нами шкільних текстах з історії не знайдено бодай короткої довідки, яка вказувала б на «фронтирний» характер Слобожанщини, не кажучи про те, що за своїм етнічним складом та належністю до державної території це переважно український історико-географічний регіон.

Автори сучасних російських шкільних підручників привласнюють своїй історії минуле Півдня України (в їхній термінології — «Новоросії»), в контексті приєднання цих теренів до Російської імперії в XVIII ст. Не випадково, як здається, підкреслено факт своерідної політичної та «демографічної» порожнечі Степової України періоду кінця середньовіччя — ранньомодерної доби: мовляв, ще з давніх часів тут існувало ніким не зайняте «Дике поле» як «природний бар'єр, що відокремлював Кримський ханат від Росії та Речі Посполитої» [20, С. 50]. Буцімто не було ані магнатської колонізації періодів ВКЛ та Речі Посполитої, ані творення козацьких спільностей, ані стихійних колонізаційних рухів українського населення часів Б. Хмельницького та пізніше. Тож відповідальний імперський уряд із «приєднанням Новоросії» до власних володінь мусив «потурбуватися» про переселення сюди «іноземців» і російських дворян разом з їхніми селянами [20, С. 50—52]. При цьому про українську колонізаційну хвилю не сказано ні слова, як, зрештою, нічого не зазначено й про етнічний склад населення «Новоросії». Між тим, за оцінками, наприклад, С. Плохія, етнічні українці становили близько 80 % мешканців новоприєднаних до Російської імперії територій [21, С. 193]. Було, мовляв, «засновано» багато «російських» міст, а Одесі «було суджено стати найбільшим російським портом на Чорному морі» [20, С. 52].

Імперську політику стосовно анексованого 1783 р. Кримського ханства охарактеризовано суто компліментарно. Мовби й не було жорстоких утисків кримських татар, а переселенська політика щодо цього регіону відзначалася ефективністю: «Населення Криму було незначним. В 1783 році воно нараховувало не більше 60 тис. осіб (насправді, за оцінками сучасних учених, у момент анексії на території ханства мешкало від 230 до 400 тис. осіб, із яких понад 90 % були кримськими татарами [22, С. 68] — *В. Я.*). Переважно це були кримські татари. Зусилля влади призвели до того, що незабаром тут почали мешкати багато росіян, а також болгар, греків, німців» [20, С. 53]. Автори підручника нібито не знають, що, рятуючись від імперської «позитивної діяльності», впродовж 1783—1860-х рр. половина кримських татар «проголосувала ногами» (емігрувавши переважно в Османську імперію) [23, С. 42].

В одному з посібників для вчителів у контекст російської історії фактично вписано й український Донбас. Під час проведення вступного уроку з курсу «Історія Росії» для учнів 6-х класів (тема «Наша Батьківщина — Росія») рекомендовано показувати слайд, який має розповідати, що «в роки Великої Вітчизняної війни [...] у селищі Краснодон юнаки й дівчата організували "Молоду гвардію" і разом з партизанами здійснювали різні диверсії в тилу ворога» [24, С. 12].

У підручниках 2021 р. акцентовано «зрадництво» українських гетьманів. Своєрідним «новаторством» виглядає те, що до «зрадників», які «марно мріяли» про «незалежність Малоросії», зараховано і Б. Хмельницького — переважно позитивного діяча в російському сприйнятті. Таку його оцінку обґрунтовано визріванням у нього наприкінці життя задуму відійти від союзу

Гетьманщини з Росією і вступити у васальну залежність до Швеції. Причину «зрад» гетьманів подано так, нібито це було пов'язано з небажанням Москви задовольнити «станові апетити» козацької старшини, а не з придушенням Росією української автономії. За твердженням авторів підручників, більшість населення Гетьманщини не підтримувала гетьманів-«зрадників» [16, С. 248—251; 25, С. 40—42, 168].

Натомість «інтеграцію Малоросії» (тобто інкорпорацію Гетьманщини в склад імперії) розглянуто як цілком нормальний і природний процес, що його пояснено як вияв прагнення російської влади доби Катерини II наслідувати канони просвітницького ідеалу суспільної впорядкованості та одноманітності («єдинообразія») [25, С. 226—227]. Йдеться також про те, що «мешканців Малоросії і Великоросії (українців і росіян) вважали одним народом, і це було ще одним аргументом на користь однакового адміністративного устрою Малоросії і Росії» [25, С. 226]. Однак не пояснено, наскільки така позиція російських імперських чиновників XVIII ст. відповідала дійсності. Анексію Росією річпосполитських територій виправдано вельми промовисто (цитуюмо мовою оригіналу): «Небходимо отметить, что Россия в период разделов Польши возвращала исконные территории, принадлежавшие Руси, на которых проживало православное население» [26, С. 69].

Загалом для підручників періоду 2014—2021 рр. застосовано такий же спосіб висвітлення формування «Російської багатонаціональної імперії», який вже було «обкатано» на попередньому етапі підручникотворення. О. Карпенко слушно описала його як підкреслення унікальності російського досвіду «мирного»/«гуманного» складання імперії «на противагу» «колоніальній експансії», яку здійснювали «західноєвропейські країни» [3, С. 155—157]. Імперськість Росії показано як свого роду природну норму: за твердженням авторів одного з підручників, «Російська держава з самого початку виникла як багатонаціональна», а загарбницькі методи творення імперії, як і раніше, завуальовано евфемізмами на кшталт «розширення», «включення» до її складу народів [25, С. 166]. Становище неросійських етносів переважно описується в категоріях національних особливостей/етнічної екзотики, а не національного поневолення, порядок управління імперським простором — як ефективні заходи з імперської уніфікації, а не утиски й обмеження, які мали наслідком або національну нівеляцію в одних випадках, або ж зростання протидії Санкт-Петербургу в його спробах приборкати національні рухи в інших.

Що ж до українців та їхнього опору імперській політиці, то цієї проблеми нібито й не існувало. Наприклад, в одному з підручників вказано на «формування національної самосвідомості у білорусів» у другій половині XIX ст., разом з тим українців іменовано «малоросами» [27, С. 149], й набагато помітніші у цей же час аналогічні процеси серед українців не зауважено, не кажучи вже про вияви українського національного активізму. В іншому тексті у розділі «Політика русифікації Західного краю» про становище України як імперської провінції знаходимо два речення: «Видання книг українською мовою обмежи-

ли художньою літературою (хто і коли обмежив?; в який спосіб обмежив?; і нарешті — навіщо обмежив? — про це не пояснено — В. Я.). Єдиною мовою освіти в Литві, Білорусії й Україні стала російська» [28, С. 246] (знову ж таки: чому така ситуація стала можливою?; яке це мало значення? — про відповіді на ці загалом необхідні в даному випадку питання автори не подбали — В. Я.).

Про події 1917—1921 рр. в Україні у російських підручниках ідеться побіжно в контексті інтегральної «Революції та громадянської війни в Росії». Наприклад, в одному з них згадано про всі тогочасні українські політичні утворення Наддніпрянської України, їх названо «національними урядами» [29, С. 74], а Директорію УНР за радянською історіографічною традицією іменовано ще й «буржуазно-націоналістичною» [29, С. 73]. Водночас відповідний матеріал написано з явною симпатією до власне «українських советських правительств», які очолювали «Украинскую советскую республику». Зазначено, що українська влада «не користувалася підтримкою населення» [29, С. 74]. Політика ж українських радянських урядів жодним чином не критикується, а сам спосіб утвердження їх в Україні автори обходять мовчання, за винятком промовистої сентенції про те, як «український радянський уряд» здобував перемоги над українською владою взимку 1917—1918 рр.: «На прохання [українського радянського уряду] для боротьби з Центральною Радою на Україну прибули (sic!) війська РСФРР» [29, С. 71].

Відзначимо, що автори сучасних шкільних підручників описують історію СРСР, зокрема сталінського періоду, дотримуючись різних варіацій «методу» «*Так, але проте...*». І це виглядає як відображення панівного російського академічного дискурсу про радянську добу. Більш чи менш глибоко й адекватно, але завжди розповідається про формальність демократії в СРСР при фактичній партійній монополії на владу, про недоліки командно-адміністративної моделі економіки, про сталінські репресії, в окремих підручниках — про поширення інакодумства та дисидентського руху в післясталінські часи. Промовистою є, наприклад, назва одного з підручничових розділів — «Машина терору» [30, С. 113—115], чи оцінка становища репресованих у таборах ГУЛАГ як «фактично рабів» [31, С. 325], або ж визнання того, що Й. Сталін «фактично володів необмеженою владою диктатора» [32, С. 86]. Гостро засуджуються сталінські репресії проти цілих народів, звинувачених в колабораціонізмі під час німецько-радянської війни (зокрема й проти кримських татар), які в одному підручнику називаються «найбільш реакційною рисою сталінської національної політики» [32, С. 54]. Разом з тим, наголошуються досягнення СРСР, насамперед економічна модернізація країни, перемога у «Великій Вітчизняній війні», здобутки у сфері науки, освіти, культури, спорту. Радянський Союз не проблематизується як імперське утворення, яким воно насправді було, а його імперська природа замовчується або ефемізується. Зокрема, це робиться через називання Радянського Союзу, як і сучасної РФ, «багатоетнічною державою». В СРСР, мовляв, були «національні суперечності», але «вони не могли не існувати, як і в будь-якій багатоетнічній

державі» [30, С. 291]. Натомість з підручників російський школяр нічого не дізнається про вияви російського великодержавного шовінізму навіть у період сталінщини, коли вони сягали найбільш потворних форм.

На нашу думку, шкільне трактування Великого голоду в СРСР на початку 1930-х рр. відтворює концептуальні настанови і кремлівських ідеологів, і російської історичної науки. Відповідні події в СРСР називаються «голодом»/«страшним голодом»/«найважчим (“тяжелейшим”) голодом», і з малої літери. Звісно ж, геноцидна кваліфікація Голодомору 1932—1933 рр. в Україні заперечується [30, С. 340]. Сам підручковий опис одного із найбільших злочинів Кремля завжди лапідарний. Зазвичай називаються такі його причини, як дезорганізація сільського господарства через проведення політики суцільної колективізації; несприятливі погодні умови; дії влади, яка вивозила зерно за кордон задля отримання валюти і разом з тим приховувала від світу факт голоду, щоб тримати в омані світову спільноту з приводу справжнього стану справ в «країні щасливих трударів» [29, С. 138; 30, С. 106; 31, С. 326]. З підручників російський школяр нічого не дізнається про речі, які визнано як конвенційні щодо Великого голоду/Голодомору серед більшості дослідників: що його було навмисно організовано Кремлем, що штучний голод був сталінською відплатою за запеклий опір колективізації і способом упокорення селянства як соціальної групи, що терор голодом був спрямований й на окремі національні групи, яких Й. Сталін вважав політично нелояльними, передусім на українців. Якщо в одних підручниках не названо регіони, які охопив голод [29, С. 138], то в інших вони зазначаються, зокрема й Україна [30, С. 106; 31, С. 326]. Кількість померлих оцінюється по-різному різними авторами — від 2,7 млн до 8 млн людей в усьому СРСР [29, С. 138; 30, С. 106; 31, С. 326].

У сучасній російській шкільній літературі зустрічаємо лише епізодичні згадки про події Другої світової війни у власне українському контексті. В деяких підручниках одним-двома реченнями сказано про ОУН і УПА в ході висвітлення питань про «національні/націоналістичні рухи» або ж про «коллабораціонізм» під час війни. При цьому йдеться про те, що збройна боротьба ОУН і УПА була спрямована винятково проти Червоної армії й радянського ладу. Водночас в окремих шкільних текстах визнається, що значною мірою вона була зумовлена репресивною політикою сталінщини у Західній Україні після її «приєднання» до СРСР (при цьому термін «анексія» не використовується, як не констатується виразно факт незаконності радянської окупації частини Польщі в 1939 р.) [30, С. 143; 32, С. 53]. Наслідки «приєднання» оцінено як суперечливі. З одного боку, вона призвела до «возз'єднання» західних українців і білорусів зі своїми народами в складі радянських республік. З іншого — перестала існувати Польська держава, частина її еліти була репресована і загинула під час катинського розстрілу; найбідніші соціальні прошарки українців попервах, мовляв, зустрічали радянську владу з ентузіазмом, який, проте зменшувався з початком сталінської радянізації і масових репресій та депортацій українського населення [30, С. 142—143; 32, С. 99; 33, С. 31, 35].

Утвердження незалежності України, як й інших колишніх республік СРСР, розглянуто в контексті теми розпаду СРСР. Автори підручників загалом визнають, що крах Радянського Союзу був об'єктивним наслідком глибоких системних проблем цієї держави, зокрема й у сфері національних відносин (а не «злого умислу» з боку «ворожого Заходу», як це часто подається російською пропагандою). Якщо в одних текстах простежується критичне ставлення до ролі неросійських союзних республік в цьому процесі й описано «благородство» Росії, котра нібито найбільше постраждала [6, С. 475], то в інших спостерігаємо більш нейтральну риторичку і фактичне визнання права неросійських народів на суверенітет та створення своїх держав [30, С. 291, 297—298; 33, С. 271].

Проте відносно спокійні інтонації для оцінки раннього етапу усталення держав пострадянського простору змінюються при характеристиках «кольорових революцій» 2000-х рр. В Україні та Грузії вони, мовляв, були породжені не стільки самою внутрішньою ситуацією в цих державах, скільки «інспіровані» США, ЄС та НАТО. Зазначено, що 2004 р. В. Януковича, який «виступав за зміцнення відносин з Росією», було позбавлено законної перемоги, натомість під тиском опозиції і країн Заходу ініційовано третій тур виборів, на яких перемогу здобув «прибічник вступу України в НАТО» В. Ющенко [34, С. 94]. За його президентства «підвищився градус націоналізму»: «українська молодь виховувалася в націоналістичному дусі», було «посилено політичний та ідейний тиск на російськомовне населення» [30, С. 340], «ігноруючи інтереси мільйонів власних громадян, українська влада силоміць витісняла російську мову із засобів масової інформації, кінопрокату, системи освіти» [34, С. 94].

Суспільно-політичні процеси 2013—2014 рр. в Україні, початок «гібридної війни» Росії проти нашої країни описано цілком співзвучно з їхніми пропагандистськими інтерпретаціями. При цьому в одному з підручників визнається факт «масового національного підйому» під час другого Майдану і справедливий характер вимог повсталих проти В. Януковича «опозиційних сил» [30, С. 341]. Однак політичні наслідки автори російських підручників кваліфікують як «повалення законно обраного» президента В. Януковича і «здійснення державного перевороту» [30, С. 341—342; 34, С. 104; 35, С. 194—195].

У центрі шкільного наративу стосовно подій в Україні 2014 р. — обґрунтування юридичної легітимності та історичної виправданості «возз'єднання Криму з Росією», а також слушності постановня проросійських анклавів на сході України. Матеріал викладено таким чином, що нібито анексія Росією українського півострова була «результатом вільного вибору» місцевого населення, а не стрімкої окупації регулярною російською армією. Росія, мовляв, спочатку лише здійснювала місію «миротворця», який прагнув не допустити «кровопролиття» між прибічниками Майдану і його противниками на півострові. «Російські військовослужбовці» «ні у що не втручалися», а лише «взяли під охорону приміщення парламенту, аеропорт і деякі інші об'єкти», що дало змогу уникнути «можливого кровопролиття» [30, С. 342]. Незабаром Росія «шляхетно» відгукнулася на результати загальнокримського ре-

ферендуму 16 березня «про долю Криму» (буцімто організованого без будь-якого втручання ззовні), у цілковитій відповідності з міжнародним правом прийнявши рішення про його «входження» до складу РФ [30, С. 342; 34, С. 104—106; 35, С. 195—196].

Події в Донецькій та Луганській обл. потрактовано суголосно до позиції кремлівської пропаганди: навесні 2014 р. «повстанці», які «боролися за визнання державного статусу російської мови» та «самоврядування», наразилися на «репресивну політику», а потім і на збройну «каральну операцію» «київської влади». В таких умовах, коли Київ не хотів йти на «діалог» з «повстанцями», їм «добровільно почали надавати допомогу багато росіян», адже їхні прагнення, як і «неприйняття більшістю населення південно-східних областей України націоналізму київської влади», зустрічали «співчуття російського суспільства» [30, С. 343].

У 2014 р. «по свіжому сліду» анексії випущено спеціальний методичний посібник для вчителів, який, імовірно, був покликаний надати більш розлогі, ніж у чинних підручниках, аргументи для твердження про російську «історичну прописку» Криму. Не вдаючись до детального аналізу цього гостро талановитого тексту К. Кочегарова², зазначимо лише, що фактично його співавтором є В. Путін, адже більшість ключових тез автора підтверджено цитатами з висловлювань російського президента. За епіграф до посібника обрано путінську фразу з його послання парламенту РФ від 18 березня 2014 р., коли Крим із Севастополем було «возз'єднано» з Росією, зі словами про те, що Крим «завжди був і залишається невіддільною частиною Росії» [36, С. 3]. Згадані та запопадаливо прокоментовані й інші путінські висловлювання: зокрема, що відразу після революції більшовики приєднали до радянської України «значні території історичного півдня Росії» [36, С. 19], а також про передання в 1954 р. Україні Криму «з очевидним порушенням чинних навіть тоді конституційних норм» [36, С. 27—28]. Згідно з автором, «особливо важко» кримчанам жилося в період з 1991 до 2014 рр. «Кримська весна» 2014 р. принесла їм «визволення» від «утисків українізації», а попереду на них чекає «світле майбутнє», барвісто змальоване в розділі-епілозі «Будущее Крыма в составе России».

* * *

Зміст шкільної історичної літератури путінської Росії, особливо після 2014 р., переважно корелюється з уявленнями кремлівської бюрократії щодо того, навіть і як варто розповідати російському населенню про минуле. Йдеться про державо- та імперськоцентричне подання історії Росії, в основі якого — прагнення виправдати і зміцнити путінський авторитаризм, його асиміляційну національну та імперську зовнішню політику, зокрема й спрямовану проти України.

Якщо спробувати окреслити якимось найзагальнішим терміном науковий рівень та ідеологічні конотації підручникових трактувань історії України,

² Див. докл.: [6, С. 476—477].

то йдеться, як на наш погляд, про обмежену суб'єктність. По-перше, до XV ст. українців та, відповідно, окремої української історії для авторів підручників не існувало. Все, що було до цього часу — це «русская» історія, яка творилася «русскими людьми».

По-друге, на сторінках шкільних текстів учнів переконують у тому, що значні сегменти російської історії відбувалися на теренах сучасної України, тим самим змушуючи їх вірити, що сучасна Росія має на них історичне право. Жодним чином не пов'язаними з формуванням російського етносу, сучасної багатонаціональної спільності, яку в Росії називають «росіянами» («россияне»), чи нинішньої визнаної міжнародним правом території РФ були кочові спільності Північного Причорномор'я та грецькі міста-держави цього ж регіону. Опосередкований стосунок до історії Росії — лише як конкурентний політичний простір для російських політич середньовіччя — має історія земель-князівств Південно-Західної Русі XII—XIV ст. і цих же теренів у складі Великого князівства Литовського. Те, що описується як «історія Новоросії», є насправді історією імперського підкорення та імперської колонізації Південної України. І, звісно, жодним іншим чином, окрім як територія російської анексії та імперської колонізації, які вчинені двічі (1783 і 2014 рр.), не є компонентом історії Росії історія Криму.

По-третє, хоча автори шкільних текстів визнають українців за окремий етнос, однак їх перебування на мапі минулого фрагментарне і значною мірою спотворене. Приміром, прагнення еліти Гетьманщини до незалежності від Росії переважно оцінене не як законна реалізація природного права кожного етносу/нації на самостійне існування, а як егоїстична політика гетьманів, не підтримана більшістю українського населення. Російську анексію українських земель у XVII—XVIII ст. описано як вияв добродійності та природної/законної логіки плину історії Росії, котра «включала» до свого складу території і народи, серед них і українців. Важливі події української історії XIX — початку XXI ст., про які згадується у російській шкільній літературі (українське націєтворення імперської доби, національно-визвольна боротьба українців у XX ст., усталення сучасної Української держави) описані з перспективи їх неістотності та сумнівної слушності — вони, на погляд російських авторів, не користувалися серйозною підтримкою з боку українського суспільства і не були здатними задовольнити його прагнення. Важливими ж та прогресивними вважаються лише ті українські уряди і суспільно-політичні сили, які погоджувалися на залежність від Росії.

З іншого боку, варто зазначити, що автор цієї розвідки не знайшов на сторінках російської шкільної літератури з історії деяких токсичних тез російського президента і кремлівських пропагандистів. Зокрема, читаючи шкільні підручники, видані до 2021 р., російський школяр не наштотується на твердження про те, що українці й росіяни — це «один народ» (хоча, як показано вище, певні порухи у прищепленні таких ідей зроблено). Не знайде він там і ностальгію за СРСР — за винятком резонансних у свій час шкільних

текстів 2007 і 2008 рр. авторства/редакторства А. Філіппова й А. Данилова, які надто відверто пропагували російські авторитарні/тоталітарні традиції, ідею централізованої та жорстко ієрархізованої влади, і неприховано «кадили фіміам» Й. Сталіну, В. Путіну [4, С. 112—114; 37]. Отже бачимо, що в період до 2021 р. у шкільній історичній дидактиці щодо України зберігався компонент наукової адекватності, і що шкільний наратив в цьому сенсі певним чином відрізнявся від кремлівського пропагандистського наративу (хоча після 2014 р. таких відмінностей ставало дедалі менше). Чи в цьому випадку йдеться про дозволене дотримання елементарної академічної пристойності й ігнорування найбільш кричущих пропагандистських нісенітниць, чи про недостатню ефективність ідеологічного нагляду над підручникотворенням (казус виконавця) — можна лише здогадуватися.

Після початку широкомасштабного збройного вторгнення РФ в Україну спостерігаємо стрімке утвердження беззастережного контролю російської влади над історичною освітою. З весни 2022 р. в російських видавництвах розпочато процес «редагування» чинних підручників на предмет позитивних чи нейтральних згадок про Україну [38]. Як анонімно висловився співробітник провідного шкільного видавництва «Просвещение», «перед нами стоїть завдання — зробити так, нібито України просто немає» [38]. Вже напередодні нового 2022/2023 навч. року відредаговані відповідно до кон'юнктури «спеціальної воєнної операції» підручники надійшли до школярів, в них описано події до 2021 р. включно [39].

З осені 2022 р. нова політична реальність швидко «інтегрується» в шкільний курс історії й у нормативному сенсі. Зокрема, відповідно до наказу міністра освіти РФ внесено зміни у федеральний державний освітній стандарт. Згідно з ним, після вивчення шкільного курсу історії випускники повинні будуть розуміти причини і наслідки «розпаду СРСР, відродження Російської Федерації як світової держави, воз'єднання Криму з Росією, спеціальної воєнної операції на Україні та інших найважливіших подій ХХ — початку ХХІ ст.» [40]. 22 грудня 2022 р. Міносвіти РФ затвердило нову шкільну програму з історії [41], а впровадження змін до підручників, які з нею корелюють, доручено очолити В. Медінському [42]. Як рапортував міністр освіти РФ, на кінець січня — початок лютого 2023 р. мали вже бути напрацьовані «перші начерки» єдиних підручників із загальної історії та історії Росії [42], а до березня 2023 р. — підготовлені підручники для старших класів³. Отже задум російського президента про цілковиту уніфікацію та ідеологічну індоктринацію шкільної історичної освіти швидше за все буде повністю втілено у життя.

Автор щиро вдячний професорові Олександрові Удоду за підтримку й поради під час підготовки цієї публікації. Щиро вдячний також співробітниці Центру громадянської просвіти «Альменда» Марії Суляліній та професорові Андрієві Смирнову за допомогу в пошуку джерел для дослідження.

³ Див.: https://t.me/rbc_news/67514

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kasianov, H., Smolii, V., Tolochko, O. *Ukraina v rosiiskomu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ, 2013].
2. Kasianov, G. *Common Past, Different Visions: The Ukrainian-Russian Encounters Over School History Textbooks 1990s–2010s*. *Bildung und Erziehung*. 2022. 75: 145–163.
3. Karpenko, O. «Tyurma» i «druzhiba narodov» v sovetskikh postsovetskikh uchebnikakh istorii SSSR/Rossii. In: *Mify i konflikty na Yuzhnom Kavkaze. Tom 1. Instrumentalizatsiya istoricheskikh narrativov*. International Alert, 2013, P. 136–166 [in Russian].
[Карпенко О. «Тюрма» и «дружба народов» в советских постсоветских учебниках истории СССР/России. Мифы и конфликты на Южном Кавказе. Том 1. Инструментализация исторических нарративов. International Alert. 2013. С. 136–166].
4. Amacher, K. *History Textbooks in Russia (1992—2019). Between Multisided and Imperial Perspectives*. In: *Official History in Eastern Europe*. Osnabrück, 2020. P. 105–132.
5. Baturina, S. *Do pytannia pro predstavlennia ukrains'koi istorii v dydaktychnij literaturi Rosijs'koi Federatsii*. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini — Historiographic research in Ukraine*. 2011. 21: 315–334 [in Ukrainian].
[Батуріна С. До питання про представлення української історії в дидактичній літературі Російської Федерації. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2011. Вип. 21. С. 315—334].
6. Baturina, S. *Ukrains'ka istoriia v suchasnykh rosijs'kykh pidruchnykakh z istorii (2009–2015 rr.)*. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini — Historiographic research in Ukraine*. 2016. 26: 468–482 [in Ukrainian].
[Батуріна С. Українська історія в сучасних російських підручниках з історії (2009—2015 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 468—482].
7. Kurilla, I. *Bitva za proshloe. Kak politika menyaet istoriyu*. Moscow, 2021 [in Russian].
[Курилла И. Битва за прошлое. Как политика меняет историю. Москва, 2021].
8. Malkin, S.G. *Istoriko-kulturnyy standart i professionalnaya podgotovka pedagoga v formirovanii grazhdanskoj identichnosti (postanovka problemy)*. *Samarskiy nauchnyy vestnik — Samara Journal of Science*. 2021. 10/3: 265–268 [in Russian].
[Малкин С.Г. Историко-культурный стандарт и профессиональная подготовка педагога в формировании гражданской идентичности (постановка проблемы). *Самарский научный вестник*. 2021. Т. 10, № 3. С. 265—268].
9. *Kontseptsiya prepodavaniya uchebnogo kursa «Istoriya Rossii» v obrazovatelnykh organizatsiyakh Rossiyskoj Federatsii, realizuyushchikh osnovnye obshcheobrazovatelnye programmy*. URL: <https://historyrussia.org/sobytiya/podgotovlen-proekt-usovershenstvovannoj-kontseptsii-prepodavaniya-uchebnogo-kursa-istoriya-rossii.html> [in Russian].
[Концепция преподавания учебного курса «История России» в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы. 100с. URL: <https://historyrussia.org/sobytiya/podgotovlen-proekt-usovershenstvovannoj-kontseptsii-prepodavaniya-uchebnogo-kursa-istoriya-rossii.html> (дата звернення: 12.04.2023)].
10. *Ukaz Prezidenta Rossiyskoj Federatsii o Mezhhvedomstvennoy komissii po istoricheskomu prosveshcheniyu*. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107300042?index=0&rangeSize=1> [in Russian].
[Указ Президента Российской Федерации о Межведомственной комиссии по историческому просвещению. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107300042?index=0&rangeSize=1> (дата звернення: 12.04.2023)].

11. Danilevskiy, I.A., Andreev, I.L. *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremën po XVI vek. 6 kl.: ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh uchrezhdeniy.* Moscow, 2012. [in Russian]. [Данилевский И.А., Андреев И.Л. *История России с древнейших времён по XVI век. 6 кл.: учеб. для общеобразоват. учреждений.* Москва, 2012].
12. Andreev, I.L., Danilevskiy, I.A. *Istoriya Rossii s kontsa XVI po XVIII vek. 7 kl.: ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh uchrezhdeniy.* Moscow, 2013 [in Russian]. [Андреев И.Л., Данилевский И.А. *История России с конца XVI по XVIII век. 7 кл.: учеб. для общеобразоват. учреждений.* Москва, 2013].
13. Danilov, D.D., Liseytshev, D.V., Pavlova, N.S., Rogozhkin, V.A. *Istoriya Rossii. XVI-XVIII veka. 7 kl.: ucheb. dlya organizatsiy, osushchestvlyayushchikh obrazovatelnyuyu deyatelnost.* Moscow, 2015 [in Russian]. [Данилов Д.Д., Лисейцев Д.В., Павлова Н.С., Рогожкин В.А. *История России. XVI—XVIII века. 7 кл.: учеб. для организаций, осуществляющих образовательную деятельность.* Москва, 2015].
14. Danilov, A.A. *Istoriya. Rossiya v XVII—XVIII vekakh. 7 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy.* Moscow, 2015 [in Russian]. [Данилов А.А. *История. Россия в XVII—XVIII веках. 7 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций.* Москва, 2015].
15. Arsentev, N.M., Danilov, A.A., Kurukin, I.V., Tokareva, A.Ya. *Istoriya Rossii. 7 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh uchrezhdeniy. V 2 ch. Ch. 2.* Moscow, 2016 [in Russian]. [Арсентьев Н.М., Данилов А.А., Курукин И.В., Токарева А.Я. *История России. 7 кл. Учеб. для общеобразоват. учреждений. В 2 ч. Москва, 2016. Ч. 2.*]
16. Chernikova, T.V., Pazin, R.V. *Istoriya Rossii. XVI — konets XVII veka. 7 kl.: ucheb. Moscow, 2021 [in Russian]. [Черникова Т.В., Пазин Р.В. *История России. XVI — конец XVII века. 7 кл.: учебник.* Москва, 2021].*
17. Danilov, A.A., Kosulina, L.G. *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen do kontsa XVI veka. 6 kl.: Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh uchrezhdeniy.* Moscow, 2015 [in Russian]. [Данилов А.А., Косулина Л.Г. *История России с древнейших времён до конца XVI века. 6 кл.: Учеб. для общеобразоват. учреждений.* Москва, 2015].
18. Arsentev, N.M., Danilov, A.A., Stefanovich, P.S., Tokareva, A.Ya. *Istoriya Rossii. 6 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 2 ch. Ch.1.* Moscow, 2016 [in Russian]. [Арсентьев Н.М., Данилов А.А., Стефанович П.С., Токарева А.Я. *История России. 6 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Москва, 2016. Ч.1.*]
19. Chernikova, T.V., Chilikin, K.P. *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen do nachala XVI veka. 6 kl.: ucheb. Moscow, 2021 [in Russian]. [Черникова Т.В., Чиликин К.П. *История России с древнейших времён до начала XVI века. 6 кл.: учебник.* Москва, 2021].*
20. Arsentev, N.M., Danilov, A.A., Kurukin, I.V., Tokareva, A.Ya. *Istoriya Rossii. 8 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 2 ch. Ch. 2.* Moscow, 2016 [in Russian]. [Арсентьев Н.М., Данилов А.А., Курукин И.В., Токарева А.Я. *История России. 8 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Москва, 2016. Ч. 2.*]
21. Plokhii, S. *Brama Yevropy: Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti.* Kharkiv, 2016 [in Ukrainian]. [Плохий С. *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності.* Харків, 2016].
22. Bekirova, N., Ivanets, A., Tyshchenko, Yu., Hromenko, S., Ablaiev, B. *Istoriia Krymu ta krymskotatarskoho narodu. Navchalnyi posibnyk.* Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. *Історія Криму та кримськотатарського народу. Навч. посібник.* Київ, 2020].

23. Kappeler, A. Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad. Lviv, 2005 [in Ukrainian].
[Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів, 2005].
24. Sorokina, Ye.N. Pourochnye razrabotki po istorii Rossii: k uchebniku N.M. Arsenteva, A.A. Danilova i dr. 6 klass. Chekhov, 2016 [in Russian].
[Сорокина Е.Н. Поурочные разработки по истории России: к учебнику Н. М. Арсентьева, А. А. Данилова и др. 6 класс. Чехов, 2016].
25. Chernikova, T.V., Agafonov, S.V. Istoriya Rossii. Konets XVII — XVIII vek. Uchebnik. 8 kl. Moscow, 2021 [in Russian].
[Черникова Т.В., Агафонов С.В. История России. Конец XVII — XVIII век. Учебник. 8 кл. Москва, 2021].
26. Morozov, A.Yu., Abdulaev, E.N., Tyrin, S.V., Chilikin, K.P. Vseobshchaya istoriya. Istoriya Novogo vremeni. XVIII vek: 8 kl.: uchebnik. Moscow, 2021 [in Russian].
[Морозов А.Ю., Абдулаев Э.Н., Тырин С.В., Чиликин К.П. Всеобщая история. История Нового времени. XVIII век: 8 кл.: учебник. Москва, 2021].
27. Arsentev, N.M., Danilov, A.A., Levandovskiy, A.A., Tokareva, A.Ya. Istoriya Rossii. 9 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 2 ch. Ch. 1. Moscow, 2016 [in Russian].
[Арсентьев Н.М., Данилов А.А., Левандовский А.А., Токарева А.Я. История России. 9 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Ч. 1. Москва, 2016.].
28. Vishnyakov, Ya.V., Mogilevskiy, N.A., Agafonov, S.V. Istoriya Rossii. XIX — nachalo XX veka. 9 kl. Moscow, 2021 [in Russian].
[Вишняков Я.В., Могилевский Н.А., Агафонов С.В. История России. XIX — начало XX века. 9 кл. Москва, 2021].
29. Gorinov, M.M., Danilov, A.A., Morukov, M.Yu. ... Istoriya Rossii. 10 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 3 ch. Ch. 1. Moscow, 2016 [in Russian].
[Горинов М.М., Данилов А.А., Моруков М.Ю. и др. История России. 10 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 3 ч. Ч. 1. Москва, 2016.].
30. Volobuev, O.V., Karpachev, S.P., Romanov, P.N. Istoriya Rossii: nachalo XX — nachalo XXI v. 10 kl.: uchebnik. Moscow, 2016 [in Russian].
[Волобуев О.В., Карпачев С.П., Романов П.Н. История России: начало XX — начало XXI в. 10 кл.: учебник. Москва, 2016].
31. Danilov, D.D., Petrovich, V.G., Belichenko, D.Yu., Selinov, P.I., Antonov, V.M., Kuznetsov, A.V., Liseytshev, D.V. Istoriya. Seredina XIX — nachalo XXI v. 11 kl.: ucheb. dlya organizatsiy, osushchestvlyayushchikh obrazovatelnyuyu deyatel'nost. Bazovyy i uglublennyy urovni. V 2 ch. Ch. 1. Moscow, 2016 [in Russian].
[Данилов Д.Д., Петрович В.Г., Беличенко Д.Ю. и др. Всіх вказати. История. Середина XIX — начало XXI в. 11 кл.: учеб. для организаций, осуществляющих образовательную деятельность. Базовый и углублённый уровни. В 2 ч. Ч. 1. Москва, 2016].
32. Gorinov, M.M., Danilov, A.A., Morukov, M.Yu. ... Istoriya Rossii. 10 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 3 ch. Ch. 2. Moscow, 2016 [in Russian].
[Горинов М.М., Данилов А.А., Моруков М.Ю. и др. История России. 10 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 3 ч. Ч. 2. Москва, 2016].
33. Danilov, D.D., Petrovich, V.G., Belichenko, D.Yu., Selinov, P.I., Antonov, V.M., Kuznetsov, A.V., Liseytshev, D.V. Istoriya. Seredina XIX — nachalo XXI v. 11 kl.: ucheb. dlya organizatsiy, osushchestvlyayushchikh obrazovatelnyuyu deyatel'nost. Bazovyy i uglublennyy urovni. V 2 ch. Ch. 2. Moscow, 2016 [in Russian].
[Данилов Д.Д., Петрович В.Г., Беличенко Д.Ю. и др. История. Середина XIX — начало XXI в. 11 кл.: учеб. для организаций, осуществляющих образовательную деятельность. Базовый и углублённый уровни. В 2 ч. Ч. 2. Москва, 2016].

34. Gorinov, M.M., Danilov, A.A., Morukov, M.Yu. ... Istoriya Rossii. 10 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 3 ch. Ch. 3. Moscow, 2016 [in Russian].
[Горинов М.М., Данилов А.А., Моруков М.Ю. и др. История России. 10 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 3 ч. Ч. 3. Москва, 2016].
35. Nikonov, V.A., Devyatov, S.V. Istoriya Rossii. 1914 g. — nachalo XXI v.: uchebnik dlya 10 kl. obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. Bazovyy i uglublennyy urovni: v 2 ch. Ch. 2: 1945 g. — nachalo XXI v. Moscow, 2021 [in Russian].
[Никонов В.А., Девятков С.В. История России. 1914 г. — начало XXI в.: учебник для 10 кл. общеобразоват. организаций. Базовый и углублённый уровни: в 2 ч. Ч. 2: 1945 г. — начало XXI в. Москва, 2021].
36. Kochegarov, K.A. Krym v istorii Rossii: metodicheskoe posobie dlya uchiteley obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. Moscow, 2014 [in Russian].
[Кочегаров К.А. Крым в истории России: методическое пособие для учителей общеобразовательных организаций. Москва, 2014].
37. Brandenberger, D. Anatomiya odnoy otechestvennoy neudachi (Istoriya Rossii, 1945—2008: kn. dlya uchitelya pod red. A.V. Filippova). In: *XVII Tsarskoselskie chteniya: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg, 2013, pp. 283-287 [in Russian].
[Бранденбергер Д. Анатомия одной отечественной неудачи (История России, 1945—2008: кн. для учителя под ред. А. В. Филиппова). *XVII Царскосельские чтения: Материалы международной научной конференции*. Санкт-Петербург, 2013. С. 283—287].
38. Nesterova, Ye. «Pered nami zadacha — sdelat tak, budto Ukrainy prosto net». Iz uchebnikov izdatelstva «Prosveshchenie» ubirayut upominaniya Kieva i Ukrainy. URL: <https://zona.media/article/2022/04/23/enlightenment> [in Russian].
[Нестерова Е. «Перед нами задача — сделать так, будто Украины просто нет». Из учебников издательства «Просвещение» убирают упоминания Киева и Украины. URL: <https://zona.media/article/2022/04/23/enlightenment> (дата звернення: 12.04.2023)].
39. Mikhnenko, N. «Vek vozrozhdennoy Rossii». O chem govornitsya v novykh shkolnykh uchebnikakh po istorii. URL: <https://poligon.media/v-novyh-shkolnyh-uchebnikah-po-istorii/> [in Russian].
[Михненко Н. «Век возрожденной России». О чем говорится в новых школьных учебниках по истории. URL: <https://poligon.media/v-novyh-shkolnyh-uchebnikah-po-istorii/> (дата звернення: 12.04.2023)].
40. Prikaz Ministerstva prosveshcheniya Rossiyskoy Federatsii ot 12.08.2022 № 732 «O vnosenii izmeneniy v federalnyy gosudarstvennyy obrazovatelnyy standart srednego obshchego obrazovaniya, utverzhdenyyu prikazom Ministerstva obrazovaniya i nauki Rossiyskoy Federatsii ot 17 maya 2012 g. № 413» (Zaregistririvan 12.09.2022 № 70034). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209120008?index=42&rangeSize=1> [in Russian].
[Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 12.08.2022 № 732 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования, утверждённый приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. № 413» (Зарегистрирован 12.09.2022 № 70034). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209120008?index=42&rangeSize=1> (дата звернення: 12.04.2023)].
41. Prikaz Ministerstva prosveshcheniya Rossiyskoy Federatsii ot 23.11.2022 № 1014 «Ob utverzhdenii federalnoy obrazovatelnoy programmy srednego obshchego obrazovaniya» (Zaregistririvan 22.12.2022 №71763). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212220051> [in Russian].

- [Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 23.11.2022 № 1014 «Об утверждении федеральной образовательной программы среднего общего образования» (Зарегистрирован 22.12.2022 № 71763). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212220051> (дата звернення: 12.04.2023)].
42. Balachuk, I. Viina i zakhoplennia Ukrainy: u Rosii pochynaiut perepysuvaty pidruchnyk z istorii. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/23/7382073/> [in Ukrainian]. [Балачук І. Війна і захоплення України: у Росії починають переписувати підручник з історії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/23/7382073/> (дата звернення: 12.04.2023)].

Надійшла / Received 13.04.2023

Vitalii YAREMCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at M. Kovalskyi History Department,
National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)
vitaliiaremchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

UKRAINE IN THE SCHOOL HISTORY OF PUTIN'S RUSSIA (UNTIL 2021)

The purpose of the study is to show the formation of the image of the history of Ukraine in Russian school textbooks during the presidency of V. Putin (until 2021). **The research methodology** is based on the methods of historiographical analysis and synthesis. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time the question of the factors forming the image of the history of Ukraine in the modern Russian school narrative has been systematically covered, and the transformation of its content in recent years (the period of the Russian-Ukrainian war in its hybrid phase) has been analyzed. It is substantiated that the decisive factor in Russian textbook creation in the “Ukrainian question” was and remains the trajectory of the Kremlin’s political course and the corresponding anti-Ukrainian historical policy. **The main results of the study.** Consideration of “Ukrainian” topics in Russian textbooks is subordinated to the logic of the state-imperial narrative of Russian history. Accordingly, firstly, by the 15th century Ukrainians and a separate Ukrainian history for the authors of school textbooks did not exist. Secondly, on the pages of school texts, students are convinced that significant segments of Russian history took place on the territory of modern Ukraine, thus forcing them to believe that modern Russia has a historical right to them. Thirdly, although Ukrainians are recognized as a separate ethnic group in school texts published until 2021, their presence on the map of the past is fragmentary and largely distorted.

Keywords: *modern Ukraine, Putin's Russia, history of Ukraine, school history, school historical narrative, textbook creation, historical politics.*